

Розділ 1. «ВІЙНИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ» ЯК ВИКЛИК ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕЛІТ

Геноцидно-окупаційна війна Московії проти України стала новим, надзвичайно важким випробуванням для збереження незалежності Української держави, національної ідентичності і стабільності суспільства, викликом для його передової верстви – усіх еліт: політичної, військової, адміністративно-управлінської, інтелектуальної, культурної, економічної, релігійної та ін., перетворилась у відповідальний іспит на міцність збройних сил, національної єдності та монолітності країни. Нинішня повномасштабна війна є продовженням імперської стратегії російського імперіалізму, успадкованої більшовиками, а відтак сучасною Московією, і спрямованої на знищення України, розмивання української ідентичності, на розкол еліт, на створення внутрішнього фронту. У ній зіштовхнулися дві абсолютно протилежні політичні системи, ідентичності та еліти з різними цивілізаційними цінностями: з одного боку, російська імперсько-колонізаторська та загарбницька, а з іншого – українська демократична і національно-визвольна. Тому їй не випадково західні демократії підтримують Україну, розуміючи, що держава-агресор загрожує всьому світу.

Зважаючи, що предметне поле пропонованого дискурсу становить здебільшого український політичний і соціокультурний контекст, зосередимось головним чином на його внутрішніх аспектах, не оминаючи й деяких зовнішніх чинників, оскільки на тлі солідарної підтримки України західними країнами, динамічних глобалізаційних та інформаційних процесів війна дедалі більше набуває світового виміру.

Наявні українські та зарубіжні дослідження з історії та теорії еліт, їхньої взаємодії з ідентифікаційними процесами засвідчують тенденцію до зростання засадничої і консолідувальної ролі еліт у формуванні всіх видів ідентичностей – етнонаціональної, культурної, політичної, громадянської, церковної і, звичайно, цивілізаційної як їхнього синтезу, а також у запобіганні «воєн ідентичностей». Осмислення цієї проблеми, з урахуванням нових реалій, викликаних війною, набуває винятково важливого наукового і практичного значення, а його **актуальність зумовлена такими мотивами:**

По-перше, кровопролитна війна Московії проти України наштовхнулася не тільки на всенародний спротив захисників держави, героїзм, хоробрість, професіоналізм збройних сил, добровольчих батальйонів, волонтерського і партизанського рухів, високий рівень громадянської ідентичності українців, але й на непохитне прагнення українського народу зберегти та захистити територіальну цілісність і неподільність країни, її Соборність, продемонструвати єдність Сходу і Заходу. Водночас вона засвідчила брак загальнонаціональної єдності українства, отого «єднання людських душ», яке заповідали нам генії

і провідники нації Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Августин Волошин, Євген Петрушевич та ін. Маємо далеко непоодинокі факти колабораціонізму, зрадництва, переходу на бік ворога, дій на його користь від представників різних соціальних спільнот, охопно з державними службовцями, правоохоронцями, підприємцям, освітянами, медиками, служителями церкви тощо. Все це заслуговує наукового аналізу й винесення повчальних уроків.

По-друге, українська ідентичність, усі її різновиди ґрунтуються на цінностях, пріоритетними з яких є національно-державницькі, соціокультурні і духовні традиції українського народу, цілісність території, Соборність, демократичні та інтеграційні устремління. Виразниками й носіями цих цінностей виступають еліти як колективні лідери соціальних спільнот і суспільства загалом. Взаємозумовленість еліт та ідентичностей, їхня взаємодія є, з одного боку, величиною постійною, а з іншого – перебуває в розвитку, зазнає змін, активно впливаючи на всі сфери життя суспільства, особливо за екстремальних умов війни, а тому потребує пильної уваги дослідників.

По-третє, діалектика взаємодії еліт в українському ідентифікаційному процесі – складне і багатогранне явище, яке має історичний, філософський, правовий, політологічний, соціокультурний, релігієзнавчий та інші виміри, а це означає, що цілісне пізнання цього феномена можливе лише на шляхах інтеграції знань і застосування українознавчої методології наукового синтезу. Низка праць на цю тему вже побачила світ¹, підтвердивши переваги та перспективність досліджень на межі різних наук і засвідчивши водночас необхідність подальшого продовження таких студій.

По-четверте, у взаємодії еліт та ідентичностей найповніше простежуються взаємини і взаємовпливи людини, суспільства, культури і цивілізації, їхня комунікація із зовнішнім світом. Україна як частина євроатлантичного простору відчуває потужну підтримку й допомогу західних країн, їхніх еліт у боротьбі з ворогом. До того ж йдеться про долучення до цього процесу й зарубіжних українців, чисельність яких помітно збільшилася за роки війни. Життєздатність українців материкової України тісно пов'язана із зарубіжною діаспорою, світовим українством, які разом формують український світ та спільний цивілізаційний простір. Діаспори виступають ретранслятором у сучасний світ правдивої інформації про ситуацію в Україні, її потреби, формують планетарну солідарність з українським народом в різних сферах культурного, соціального, економічного, політичного і духовного життя. Водночас пропагандистська машина Московії, агенти її ідеологічного впливу, п'ята колона намагаються шляхом маніпуляцій і брехні розколоти наше суспільство, схилити частину еліт, етнічних та ідентичних спільнот на свій бік, інспірувати внутрішній фронт. З огляду на це, стає очевидним, наскільки важливо досліджувати утвердження української ідентичності в контексті зіткнення двох цивілізаційних світів, двох світоглядів

¹ Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. 2-ге вид. Київ: Кондор, 2008. 736 с.; Антропологічний код української культури і цивілізації: колект. моногр.: у 2 кн. / О. О. Рафальський (кер. авт. кол.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. 432 с.; Кн. 2. 536 с.

і різних ціннісних орієнтирів, а також спростовувати інсинуації кремлівських ідеологів, давати рішучу відсіч парадигмі «русского міра».

По-н'яте, важливість означеної проблеми зумовлюється й прогалинами в її історіографії, на що справедливо звернули увагу Надія Москальова та Леонід Лінецький². Не дивлячись на великий масив наявних праць українських і зарубіжних авторів, низка нових аспектів теми, особливо тих, що зумовлені війною і пов'язані з появою кризових явищ, загостренням конфліктів та розломів ідентичностей, з'ясуванням ролі еліт у їхньому прогнозуванні, очікує на поглиблене вивчення як із огляду назагальну теорій еліт, динаміки ідентифікаційних практик, так і запобігання суспільним кризам і конфронтації.

Названі та інші мотиви, зокрема необхідність подолання синдрому так званої «советської ідентичності», міфів про «один народ» і «спільну історію»³, аналізу змін у складі еліт⁴, моделювання перспектив деокупації Криму, звільнення окупованої частини Донецької, Луганської та інших областей, переконливо вказують на *актуальність, наукову доцільність і новизну* пропонованого дослідження, покликаного поглибити й збагатити знання про сутність сучасної *української еліти, її роль в утвердженні етнонаціональної та громадянської ідентичностей* як складової цивілізаційної ідентичності.

Мета і завдання нашого дискурсу полягають у тому, щоб на основі загальної теорії еліт та ідентичностей, методології цивілізаційного пізнання і наукового синтезу, врахування сучасних реалій, напрацювань попередників, а також доступних і ще не актуалізованих джерел дослідити провідні тенденції взаємодії двох паралельних процесів: формування українських еліт і утвердження національної, громадянської, цивілізаційної та інших ідентичностей українства з акцентом на період незалежності України й нинішньої війни, виявити слабкі та дискусійні місця, заповнити деякі прогалини, запропонувати низку рекомендацій щодо подальших студій у цій царині. У розвідці звернено увагу на осмислення повчальних уроків як з історії формування еліт, так і з ідентифікаційного процесу, на пошук шляхів консолідації суспільства, збереження цілісності України й забезпечення Перемоги.

Пристаючи до реалізації визначеної мети та дослідницьких завдань, вважаємо доцільним хоча б тезисно розглянути понятійно-термінологічний та методологічний інструментарій, стисло викласти доробок попередників за минулі два десятиріччя в цій площині, виокремити дискусійні питання та недоліки. Ключовими концептами тут є поняття *«еліта», «ідентичність»* і *«війни ідентичностей»*, які стали чи не найбільш актуальними й поширеними в понятійному апараті новітньої гуманітаристики. Їхня поява і застосування в науці пов'язані з іменами французького філософа Реймона Арона (Raymond Claude Ferdinand Aron), італійських учених соціолога Вільфредо Парето (Vilfredo Pareto) та юриста Гаєтано Моски (Gaetano Mosca) німецько-італійського

² Москальова Н. П., Лінецький Л. М. Категорія «національна еліта» в сучасній вітчизняній науковій літературі. *Сучасне суспільство*. 2016. Вип. 2. С. 128–136.

³ Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні. *Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації і Україна*. Київ: Стило, 2002. С. 18–26.

⁴ Коротков Д. Зміна політичних еліт у контексті парламентських виборів в Україні (1998–2007 рр.). *Політичний менеджмент*. 2012. № 65. С. 64–72.

соціолога Роберта Міхельса (Robert Michels), американського політолога Самуеля Гантінгтона (Samuel Phillips Huntington), німецького психолога Еріка Еріксона (Erik Homburger Erikson), англійського філософа Ернеста Гелнера (Ernest Gellner) та ін. Особливої уваги заслуговує плюралістична модель еліт, запропонована Реймоном Ароном, за якою у всякому модерному суспільстві існують декілька різновидів (типів) еліт, взаємопов'язаних, адже представники інтелектуальної еліти посідають провідне місце серед політичної, військової, культурної, адміністративної та інших еліт. Водночас вони є лідерами формування і функціонування ідентичностей.

З урахуванням надбань теоретиків елітознавства та ідентифікаційних процесів, розвивається український науковий дискурс цих проблем в опорі на власну давню традицію, закладену працями Михайла Грушевського, Івана Франка, Михайла Драгоманова, Дмитра Донцова, В'ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка, Івана Лисяка-Рудницького, Євгена Маланюка та ін. В його сучасному контексті провідна роль належить таким відомим дослідникам, як Віктор Андрущенко, Василь Кремень, Борис Кухта, Олександр Майборода, Микола Михальченко, Юрій Поліщук, Мирослав Попович, Юрій Шайгородський, Микола Шульга та ін. Що розуміють науковці під поняттям «еліта» загалом і «українська еліта» зокрема? Борис Кухта та Наталія Теплоухова, наприклад, схильні розглядати еліту як явище передусім політичне, що репрезентує вузьку верству особистостей, покликану приймати політичні рішення і організовувати їхнє виконання⁵. Натомість автори підручника «Елітознавство» зараховують до еліти людей з підвищеною соціальною активністю, які беруть безпосередню участь у прийнятті суспільно значущих рішень⁶. Синтезуючи огляди літератури з елітознавства⁷, наявні в ній визначення, робимо висновок, що *еліта – це політична, інтелектуальна чи соціокультурна група осіб, яка відіграє лідерську роль у певній сфері цивільного чи військового життя і суспільства загалом, відстоює інтереси громадян, бере на себе відповідальність за його майбутнє*. Відповідно, український сегмент цієї групи можна розглядати як її *етнонаціональну та соціальну складову*. Поділяємо (з деякими власними акцентами) думку авторів⁸, які до характеристики української еліти зараховують такі якості, як *самоусвідомлення своєї українськості, моральний авторитет, висока освіченість і духовність, відданість національним цінностям, здатність формувати й реалізовувати ідею нації і держави*.

⁵ Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. 2-ге вид., перероб. і доп. Львів: Кальварія, 1997. С. 58.

⁶ Елітознавство: підручник / заг. ред. В. А. Гошовської. Київ: Національна академія державного управління при Президентові України, 2013. С. 9.

⁷ Шульга М., Потехін О. Еліти в суспільстві: нагальний зміст теоретичної проблеми. *Розбудова держави*. 1998. № 7–8. С. 3–15; Регіональні політичні еліти в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991–2018 рр.) / за ред.: М. С. Кармазіної та ін. Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 264 с.

⁸ Жданов І., Карименко Ю. Україна в XXI столітті; виклики для політичної еліти. *Національна безпека і оборона*. 2003. № 9. С. 2–9; Степико М. Т., Черненко Т. В. Українська ідентичність як визначальна засада протидії російській агресії. *Стратегічні пріоритети* 2017. № 3. С. 178–183.

До історіографії еліт тісно прилягає великий пласт українознавчих праць, присвячених ідентифікаційним процесам в Україні, аналізу основних видів ідентичностей, зокрема *етнонаціональної, громадянської та цивілізаційної*. З-поміж них помітними є дослідження Тетяни Бевз, Тетяни Воропаєвої, Світлани Денисюк, Алли Киридон, Миколи Козловця, Валерія Корнієнка, Наталії Кривди, Івана Куцого, Лариси Нагорної, Миколи Обушного, Марії Пірен, Мирослава Поповича, Олександра Шморгуна та ін.⁹

Автори зазначають, що на розвиток усіх згаданих співтовариств як суб'єктів суспільних відносин благотворно впливає зазвичай їхня передова верства – відповідні еліти, які займають ключові позиції у різних сферах розвитку суспільств. Оскільки ідентичності мають колективне спрямування, то еліти сприяють утвердженню в свідомості їхніх членів системи більш-менш однакових уявлень про минуле, сучасне і майбутнє спільноти, створюючи основу узгодженої, солідарної мотивації індивідуальної та групової поведінки. До найбільш усталених ідентичностей прийнято зараховувати національну, сформовану на цінностях, мові, традиціях, культурі тієї чи іншої етнічної спільноти, яка усвідомлює свою належність до відповідної національності¹⁰. У реаліях України поряд з українською ідентичністю¹¹, яка має самобутню історико-культурну, ментальну і психологічну складову¹² представників титульної нації, функціонують спільноти кримсько-татарського народу, національних меншин: білоруської, болгарської, грецької, польської, російської, румунської, угорської та ін.

Сукупність уявлень людини про своє місце у певному суспільстві, визнання тих цінностей і поведінкових моделей, які утверджуються на підставі співвіднесення себе зі суспільно значущими соціокультурними орієнтирами і рольовими функціями у публічній сфері, з інститутами громадянського суспільства, формує *громадянську ідентичність*. Концепт «громадянська ідентичність» можна трактувати як *колективне усвідомлення індивідуумами своєї належності до співтовариства громадян тієї чи іншої держави*. Це той феномен надіндивідуальної свідомості, що є ключовою ознакою громадянської спільноти і характеризує її як колективний суб'єкт, має свідомісний, культурний та

⁹ Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. Київ: Український Центр духовної культури, 1998. 203 с.; Воропаєва Т. Національна ідентичність громадян України та інформаційно-психологічна безпека. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Культурологія. 2010. Вип. 5. С. 181–196; Шморгун О. Цивілізаційна ідентичність: теоретичні та політичні засади. *Україна в Європі: контекст міжнародних відносин*. Київ: Фенікс, 2011. С. 100–118; Пірен М. І. Національна ідентичність сучасної української еліти як чинник консолідації суспільства та реалізації демократичних реформ. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 2. С. 62–70; Попович М. Культурні засади цивілізаційної ідентичності. *Нова парадигма*. 2015. Вип. 128. С. 3–13; Кривда Н. Ю. Українська ідентичність як світоглядний конструкт. *Науковий вісник НУБіП України. Гуманітарні студії*. 2017. № 274. С. 63–66; Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Формування європейської ідентичності: аргументи для України. 2018. Вип. 80. С. 20–34 та ін. URL: [Politology bulletin](http://politologybulletin.com)

¹⁰ Воропаєва Т. Національна ідентичність громадян України... С. 181–196.

¹¹ Кривда Н. Ю. Українська ідентичність як світоглядний конструкт. С. 63–66.

¹² Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.

соціально-психологічний вимір¹³. Виразниками громадянської ідентичності є політико-управлінська, військова, інтелектуальна, культурна, релігійна та інші еліти.

Важливою формою і новою якістю громадянської спільноти в Україні є європейська ідентичність¹⁴. Нині дедалі більше українців ідентифікують себе з цінностями західноєвропейської цивілізації, а оскільки *українська цивілізація, маючи локально-регіональне і порубіжне спрямування, всіма своїми компонентами історично і культурно укорінена в неї і є одним з її давніх сегментів, то вони сприймають європейські цінності як свої*¹⁵. З євроінтеграцією України, її адаптацією до стандартів Європейського Союзу контури європейських цінностей будуть дедалі більше утверджуватися в українській цивілізації як **європейська ідентичність**, але без відгородження від надбань і традиційних зв'язків з іншими цивілізаціями¹⁶.

Український цивілізаційний проєкт помітно поглибили Євромайдан і Революція гідності, що дало підстави говорити про цивілізаційну ідентичність. Автори цієї розвідки разом з Олегом Рафальським та Михайлом Юрієм у 2022 р. оприлюднили монографію, безпосередньо присвячену цивілізаційній ідентичності українства, яку трактують як **«усвідомлену належність людей до української культурно-цивілізаційної спільноти, що спирається на національні та загальнолюдські цінності в межах європейського цивілізаційного простору»**¹⁷. Не вдаючись до аналізу всього масиву праць про ідентичності, виокремимо в них лише ту сюжетну лінію, яка стосується їхньої взаємодії з елітами, аналізу суперечностей, конфліктів і «воєн»¹⁸. У нашому розумінні, конфлікти ідентичностей – це соціокультурні суперечності, основою яких є ціннісно-світоглядні відмінності і протиріччя, зумовлені кризами й трансформаціями ідентичностей. Доречною видається думка Максима Розумного про те, що у війні Росії проти України українці відстоюють свою ідентичність¹⁹, а сама вона

¹³ Бевз Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 3(71). С. 236–246.

¹⁴ Козловець М. А. Європейська ідентичність: уніфікація чи «єдність в розмаїтті»? *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Філософія*. 2009. Вип. 37. С. 72–86; Шульга М. Критерії європейської ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 139–147; Воропаєва Т. С. Європейська цивілізаційна ідентичність як чинник консолідації громадян України у постколоніальну добу (1991–2018 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 138(2). С. 139–146.

¹⁵ Рафальський О. О. Україна як цивілізаційний феномен. Київ: Бланк-Прес, 2010. 256 с.; Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.

¹⁶ Киридон А. М. Європейська ідентичність: структурування смислового простору. *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 26–53.

¹⁷ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність: кол. моногр. / О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

¹⁸ Нагорна Л. «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 47–54; Кармазіна М. С. Суперечності ідентичностей у сучасній Україні: підстави, прояви, ризики. *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 3. С. 144–170; Ротар Н. Ю. Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: Аналітична доповідь. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. 160 с.

¹⁹ Розумний М. Війна за ідентичність. URL: <http://espresso.tv/archive/2020/02/vynazaidentynist>

має характер зіткнення цивілізацій, на що вказував Самюель Гантінгтон (Samuel Phillips Huntington)²⁰. Він передбачав, що Третя світова війна буде війною цивілізацій, оскільки люди дедалі більше ідентифікують себе з цивілізаційними цінностями. Цивілізаційне забарвлення має і нинішня агресивна війна РФ проти України, яка стала збройним зіткненням ординсько-азійської цивілізації Московії та української цивілізації, укоріненої в європейський культурний і світоглядний простір.

Перед тим, як перейти до докладнішого висвітлення взаємовпливів еліт та ідентичностей упродовж останніх трьох десятиріч, тобто в умовах відновлення державної незалежності України з акцентом на 2014–2023 рр. – період агресивного вторгнення та окупаційно-геноцидної війни, розв’язаної РФ, до безпосереднього викладу нашого бачення цих процесів, висловимо два попередніх застереження. **Перше.** Еліти – це також ідентичні спільноти, які формуються на ґрунті відповідних **цінностей, ідентифікуються за певними спільними ознаками.** З урахуванням сфери діяльності і на основі функцій та рейтингу ознак тих чи тих еліт відбувається їхня **типологізація.** Наприклад, політична або політико-управлінська еліта характеризується наявністю низки професійно-освітніх, морально-політичних, організаційних, соціальних, психологічних та інших якостей, необхідних для політичної, адміністративної, управлінської діяльності. Військова еліта – це авангард збройних сил, до якого належить не лише верхівка офіцерського корпусу армії і флоту, але й найбільш підготовлені й досвідчені молодші офіцери, сержанти і старшини, колишні атовці, які мають фахову освіту, пройшли вишкіл на міжнародних навчаннях, добре виявили себе на фронтах, дорожать батьківщиною, нерідко ризикуючи своїм життям.

Водночас **кожний вид ідентичності,** як-то етнонаціональна, громадянська, цивілізаційна, інтелектуальна, культурна, релігійна та ін., має своєрідний стрижень, **елітне ядро,** яке становить її засадничу, найбільш свідому частину. **Друге.** З погляду на розвиток еліт та ідентичностей, їхню взаємодію, всі сегменти суспільного життя незалежної України отримали вкрай негативний, багато в чому драматично-руйнівний спадок від радянського минулого. Йдеться про ідеологічну заангажованість, подвійну мораль, розмитість або відсутність національної свідомості, малоросійство, маргінальність, політичний та ідейний монополізм, командно-адміністративну систему, масову злочинність, корупцію, хабарництво тощо. Без перебільшення можна сказати, що комуністичний режим привів Україну до нової «руїни».

Цілком зрозуміло, що подолання цієї пострадянської та постколоніальної «руїни», розбудова незалежної держави були б неможливі без глибоких трансформаційних процесів і реформування усіх сфер суспільного життя, без формування нових еліт та ідентичностей. З висоти сьогодення у цьому процесі досить рельєфно проглядається щонайменше **три етапи,** зумовлені певними особливостями:

– перший – **трансформаційно-перехідний** – від радянської системи до пострадянської (1990-ті роки – початок першого десятиріччя XXI ст.). Пріоритетне

²⁰ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. С. 11–13.

завдання цього етапу полягало в декомунізації суспільства, критичному переосмисленні радянської спадщини в царині формування та функціонування еліт; руйнуванні ідеологічних стереотипів радянських ідентичностей, їхній деколонізації; створенні нової нормативно-правової бази ідентифікаційного процесу;

– другий – **реформаційний** (середина першого – початок другого десятиріччя XXI ст.). Його символом стали гасла Помаранчевої революції: «Реформи заради людей», «Свободу не спинити», «Разом нас багато, нас не подолати», «Схід і Захід разом», «Закон один для всіх» та ін. Він характеризується переважно свідомісно-світоглядними змінами серед еліт у процесі проведення політичних, економічних та соціокультурних реформ, які мали сприяти оновленню еліт, їхній дерусифікації, створенню нового формату ідентичностей, спроможних чинити спротив антиукраїнським, олігархічним силам й агентам російського впливу;

– третій етап – **інтеграційний** (середина другого десятиріччя XXI ст. – до наших днів). Він починався на ґрунті цінностей Революції гідності та Євромайдану, орієнтирів на євроатлантичний вибір України, на остаточну деколонізацію, дерусифікацію та декомунізацію українського суспільства, але в зв'язку з агресією РФ, окупацією Криму, частини Донецької та Луганської областей, а відтак і повномасштабною війною проти України (2022) трансформувався у **воєнно-деокупаційний**.

Зупинимося докладніше на кожному з цих етапів, щоб досягнути, як у пострадянські часи формувалися нові еліти й ідентичності, осмислити причини криз, розколів та вияви ідентифікаційних воєн. Тут варто простежити два паралельні процеси: а) демократично налаштовані еліти намагалися очолити прагнення України остаточно порвати з її імперсько-комуністичним і колоніальним минулим, очиститися від стереотипів тоталітаризму, демократизуватись і повернутись у європейський цивілізаційний простір; б) антиукраїнські сили, п'ята колони, підтримувані РФ, олігархами й агентами впливу, навпаки, творили власні еліти, здебільшого олігархічно-проросійські ідентичності, намагаючись їхніми зусиллями зберегти Україну у сфері інтересів Росії, загальмувати демократичні перетворення, розмити етнонаціональну ідентичність, розколоти й ослабити суспільство.

Після здобуття Україною незалежності перед суспільством і державою постав вибір між двома шляхами розвитку – тоталітарним або демократично-цивілізаційним. Трагічну ціну тоталітарного минулого більшість українців знала, а тому оптимальним варіантом було творче застосування досвіду трансформацій країн Центральної і Західної Європи для демократичних трансформацій українського суспільства на основі реформ та євроінтеграції. Йшлося про реалізацію ключового чинника ефективної модернізації суспільства – його демократизацію на основі забезпечення прав і свобод громадян, формування еліт та ідентичностей європейського характеру. Євроінтеграція України, співпраця із західними країнами були важливі стратегічно, оскільки вони є лідерами світової політики, економіки, ключовими гравцями міжнародних наднаціональних об'єднань. До того ж, виступають прибічниками глобалізації і суттєво впливають на формування світового порядку й безпеки держав, а без співпраці з ними неможливий ефектив-

ний розвиток політичного процесу, економіки, фінансів, оборони країни та інших сфер суспільного і державного життя. Правильність такої орієнтації підтвердила агресивно-геноцидна війна Московії проти України.

У радянській лексиці термін «еліта» був підмінений поняттями «кадри» або «партійно-радянська номенклатура», яким називали осіб на керівних посадах різних рівнів у структурах комуністичної партії, органів державної влади, промислових підприємств, радгоспів і колгоспів, культурно-освітніх, медичних установ, громадських організацій, творчих спілок. Як зазначає відомий дослідник Микола Дорошко, це була привілейована панівна верхівка суспільства, відібрана за критеріями членства в Комуністичній партії Радянського Союзу, відданості ідеології марксизму-ленінізму, наділена високими службовими повноваженнями, яка формувалася і контролювалася партійними органами та спецслужбами, керувалася гаслом «кадри вирішують усе»²¹. До панівної номенклатури комуністична система вибірково залучала й представників із неросіян, зокрема й українців, проте зазвичай на другорядні посади. У такий спосіб маскувалася шовіністично-великодержавницька стратегія колоніальної політики тоталітарного режиму. Заради справедливості треба зазначити, що чимало представників союзних республік, із яких режиму не вдалося витравити залишки людської гідності й національної свідомості, після розпаду СРСР долучилося до державотворчих процесів на місцях, зокрема в УРСР.

Якщо говорити про ідентичності, то в СРСР на основі концепту «нової радянської людини» і сталінсько-брежнєвської теорії злиття націй штучно конструювалася одна комуністична ідентичність під назвою «радянський народ». В українському контексті політика комуністичного режиму була спрямована на недопущення формування української національно-культурної ідентичності, її окремішності. З цією метою, з одного боку, відбувалося тотальне зросійщення українців, їм нав'язували теорію «спільної колиски», «одного народу», «братерства», «інтернаціоналізму», «дружби народів», а з іншого – йшла жорстока боротьба проти будь-яких виявів національної свідомості та «буржуазного націоналізму». Зрештою, це й призвело до так званої подвійної ідентичності, розколеності та розмитості української ідентичності з комплексом меншовартості й ознаками малоросійства. Та навіть ця розмита ідентичність упродовж десятиліть знекровлювалася геноцидною політикою, масовими репресіями, голодоморами, депортаціями, переслідуваннями залишків «розстріляного відродження», але духовно не скорених поодиноких представників національної еліти. Саме вони в 1960–1980-х роках розгорнули нову хвилю українського руху спротиву. Як тут не згадати українських шістдесятників: письменників Миколу Вінграновського, Євгена Гуцала, Івана Драча, Ігоря Калинця, Ліну Костенко, Василя Симоненка, Дмитра Павличка; художників Аллу Горську, Віктора Зарецького, Галину Севрук, Людмилу Семикіну, Веніаміна Кушніра, Георгія Якутовича, Івана Остафійчука, Івана Марчука; літературних критиків Івана Дзюбу, Євгена Сверстюка, Михайлину Коцюбинську; кіномитців і театральних діячів Леся Танюка,

²¹ Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): монографія. Київ: Ніка-Центр, 2008. 365 с.

Сергія Параджанова, Юрія Ілленка, Леоніда Осіку, Івана Миколайчука; перекладачів Григорія Кочура, Миколу Лукаша; публіцистів та правозахисників В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Валентина Мороза, Олексу Тихого, Юрія Литвина, Миколу Осадчого, Михайла та Богдана Горинів та багатьох інших. Це вони творили національну культуру, українську ментальність, розхитували тоталітарну систему, викривали її антинародну сутність, а в часи горбачовської перебудови багато з них взяли на себе місію очолити боротьбу демократичних сил за відновлення незалежності України²².

Опозиційно налаштоване національно-демократичне крило інтелектуальних еліт започаткувало утворення нелегальних організацій і навіть політичних партій. Можна згадати спробу Левка Лук'яненка та Степана Веруна заснувати Українську робітничо-селянську спілку (1959), появу Українського національного фронту на чолі із Зиновієм Красівським, Дмитром Квицьком та іншими в Галичині (1964), Українську Гельсінську групу (Микола Руденко, Петро Григоренко, 1976 р.), Український культурологічний клуб у Києві і Товариство Лева у Львові (1987), Товариство української мови ім. Т. Шевченка (1989), а відтак створення Народного руху України (1989) з осередками в усіх регіонах України. Принципово новим явищем у політичному житті на межі краху УРСР і відновлення незалежності України стало формування українських політичних партій різних ідейних уподобань: національно-демократичного – Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія зелених, Українська селянська демократична партія, ліберального – Партія демократичного відродження, Ліберально-демократична, Соціал-демократична та ін. Суттєві зміни відбувалися і в середовищі лівих сил: в Комуністичній партії України сформувалася так звана «Демократична платформа», але найбільш консервативне крило продовжувало орієнтуватися на Москву, на збереження «радянської федерації», лицемерно заявляючи словами Щербицького, мовляв, «народ України здобув свою національну державність ще в 1917 р.», а тому не потрібні ніякі зміни. На цій ідейній платформі залишалася не лише КПУ, але й утворена Соціалістична партія України, внісши деякі кон'юнктурні корективи у програмові документи з урахуванням ситуації.

Значною мірою саме завдяки національно-демократичним силам, Народному руху України, на які випала лідерська місія політичних еліт, у 1990 р. була переобрана Верховна Рада УРСР, у складі якої сформувалася опозиційна парламентська фракція «Народна Рада» на чолі з академіком Ігорем Юхновським. Із її ініціативи було прийнято Декларацію про суверенітет України, а через рік, 24 серпня, була проголошена її державна незалежність, всенародно підтверджена на референдумі 1 грудня 1991 р. Ці рубіжні події в новітній історії українського народу й започаткували **перехідний етап трансформації суспільства** від радянської системи до пострадянської. Його складовою став демонтаж тоталітарної ідентичності, розрив із комуністичним минулим. Рух за формування нових ідентичностей, передусім етнонаціональної та громадянської, очолили

²² Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Я. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.

трансформовані, досить різношерсті за складом і гібридні за політичними вполюваннями еліти, представлені в оновленій законодавчій, виконавчій та судовій владі, в нових інституціях громадянського суспільства, зокрема в політичних партіях, а також у засобах масової інформації. Усе це викликало спротив антиукраїнських сил, відбувалося на ґрунті суперечливого процесу відродження історичної пам'яті та національних цінностей, в'ялої демократизації, деколонізації та демократизації суспільства, подолання посттравматичного синдрому. Важливе значення на цьому шляху мало ухвалення в червні 1996 р. Конституції, яка на найвищому законодавчому рівні утверджувала суверенітет, незалежність і демократичність Української держави, її правовий і соціальний статус, соборність території, президентсько-парламентську форму правління, закріплювала державність української мови, державні символи (герб, прапор, гімн, національна грошова одиниця), а також політичний плюралізм (багатопартійність, свобода політичної діяльності), багатоманітність ідеології, що, на думку деяких фахівців, було поступкою антиукраїнським силам, оскільки розмивало і розхитувало ідейні та світоглядні засади національного державотворення.

Формування нових еліт та ідентичностей проходило в руслі множинної ідентифікації, наштовхувалось на шалену протидію консервативних, комуністичних і антиукраїнських сил. У багатьох сферах суспільного життя, в новостворених державних структурах ключову роль продовжували відігравати представники старої партноменклатури, а самі інституції президентської, законодавчої, виконавчої, судової влади як в центрі, так і на місцях, особливо в Криму, на Сході та Півдні України, багато в чому дотримувалися радянських підходів, демонстрували схильність до однопартійного та одноосібного керівництва, до консервації системи привілеїв, протекціонізму, кумівства, хабарництва. «Нова», здебільшого «червона» бюрократія, використовуючи владні важелі, крок за кроком брала під свій контроль не тільки ключові галузі економіки, але й процес приватизації державних підприємств та «деколективізації» колгоспів, створення приватного бізнесу і підприємництва. Еклектика економічної політики часів президента Леоніда Кравчука трансформувалася в корупційно-олігархічну систему нелегального накопичення капіталу й тотального зловживання владою за десятиліття правління президента Леоніда Кучми. Адміністрація президента, яку очолювали Євген Кушнар'єв, Микола Білоблосцький, Володимир Литвин, Віктор Медведчук, а відтак Дмитро Табачник, названі в народі «сірими кардиналами» і «рішалами», за допомогою сконструйованої ними «партії влади» зуміли розколоти національно-демократичний фронт, нейтралізувати головну опозиційну силу – Народний рух України, фізично прибрати його лідера В'ячеслава Чорновола. Утвердження незалежності України дедалі більше викликало спротив із боку Російської Федерації, яка докладала усіх зусиль для її збереження у зоні свого впливу, створення нестабільності і руйнації національної державності. Водночас російські політики продовжували залякувати: «або Україна возз'єднається з Росією, або війна». До того ж еліти політичного класу, управлінська, військова, правочинна, інтелектуальна, соціокультурна та ін. залишалися роз'єднаними у поглядах на перспективи й майбутнє держави, на проведення реформ, скептично

ставилися до забезпечення її обороноздатності, правопорядку і законності, до інтеграції в європейські структури, постійно оглядалися на приклад Росії. Л. Кучма у книзі «Україна – не Росія» наголошував, що Україна йтиме в Європу разом з Росією. В іншому місці, покликаючись ніби на дослідження етнографів, без занепокоєння зазначав, що на Сході України з'являється все більше людей, які вважають себе однаковою мірою українцями і росіянами. По суті, йшлося про серйозну загрозу національній безпеці, що мало б спонукати главу держави до зміцнення мовно-культурного кордону з Росією, а не радіти його подальшому розмиванню.

За таких умов у суспільстві назрівали кризові явища, зневіра, почався відтік молоді на заробітки за кордон, країну полишали науковці, інженери, вчителі, медики. На цьому тлі розгорнувся потужний громадянський рух проти кучмізму, який символізував зрощення колишнього партійно-радянського чиновництва із злочинно-кримінальними структурами як у центрі, так і на місцях. Під впливом масових демонстрацій під гаслом «Україна без Кучми» Л. Кучма відмовився балотуватися на виборах 2004 р., однак його оточення не полишало надії зберегти контроль над владою і свою присутність у ній.

Другий етап оновлення українських еліт і «націоналізації» ідентичностей, їхньої трансформації бере початок із Помаранчевої революції, яка стала реакцією на політику Л. Кучми, його олігархічно-чиновницького оточення, на непрофесіоналізм прем'єр-міністра Віктора Януковича, який разом із Віктором Ющенком балотувався на виборах президента України восени 2004 р. Революція засвідчила радикалізацію еліт та ідентичностей національно-демократичного спрямування, які стали провісниками Помаранчевої революції з її осердям на Майдані Незалежності в Києві, проведення численних мітингів, демонстрацій, пікетів у різних регіонах України на знак протесту проти спроб сфальсифікувати результати виборів і привести до влади одіозного ставленника донецького олігархічного клану проросійської орієнтації В. Януковича. Виявом драматизму передвиборчої кампанії було отруєння кандидата в президенти В. Ющенка, а свідченням рівня культури В. Януковича – те, що він називав свого опонента «шкідливим котом», а його прихильників «козлами». У відповідь Майдан скандував: «Ми не бидло, не козли, ми України доньки і сини». В атмосфері політичної нестабільності шляхом махінацій, підтасовок, підкупів В. Януковичу вдалося набрати більше голосів у другому турі. Однак, зважаючи на масові факти фальсифікації волевиявлення громадян і порушення законодавства, Верховний Суд України анулював результати й призначив повторне голосування.

На сьогодні в умовах кровопролитної війни варто провести деякі паралелі ворожих дій, спровокованих російською агентурою в різний час. Якщо в 1918 р. російські більшовики і їхня агентура створювали так звану Донецько-Криворізьку республіку, Луганську соціалістичну комуну, Тавридську республіку в Криму, то в листопаді 2004 р. олігархічне чиновництво й лідери проросійських партій скликали у Сіверськодонецьку так званий з'їзд рад, вимагаючи відокремлення від України і створення Південно-східної автономної республіки та Новоросії. А вже на початку грудня у Харкові проходив Всеукраїнський з'їзд рад із

вимогами федеративного устрою України. У відповідь на дії сепаратистів державницькі сили об'єдналися навколо В. Ющенка і підтримали його повторно на другому турі президентських виборів.

Помаранчева революція засвідчила, що війна ідентичностей та їхніх еліт вступила в нову фазу: утвердження національно-демократичних цінностей на одному фланзі і намагання законсервувати радянсько-російські орієнтири – на іншому. Конфронтація «помаранчевих» і «біло-блакитних» дедалі більше розколювала країну, розмивала загальнонаціональну та громадянську ідентичність. Тогочасні еліти виявились нездатними консолідуватись і очолити демократичне реформування суспільства. Водночас революція засвідчила зростання ролі громадянського суспільства, передусім молоді, і, зрештою, привела до зміни панівної еліти, а відтак і до певної переорієнтації внутрішньої та зовнішньої політики держави. Це відображало нові тенденції трансформації суспільства, помітні зрушення у складі всіх еліт. На жаль, скористатися унікальним шансом для успішного проведення реформ нова влада не зуміла, оскільки в політико-управлінській еліті виник розкол на найвищому рівні: між проукраїнськи налаштованим президентом Віктором Ющенком і прем'єр-міністром, лідером політичної партії «Батьківщина» Юлією Тимошенко, яка, з одного боку, заявляла про євроінтеграцію України, а з іншого – підтримувала соціалістичні орієнтири у сфері економіки, висловлювалась за поглиблення зв'язків із Росією, не полишаючи заразом президентських амбіцій. В її риториці переважав лівоцентристський популізм, спрямований на формування власного привабливого іміджу. Водночас зазначимо, що оточення В. Ющенка – так звані «любі друзі», представлені здебільшого бізнесовими колами, вихідцями з інших політичних кіл, ставали «тушками» в парламенті, поступово переходили в лави об'єднаної опозиції, дискредитуючи партію «Наша Україна»²³.

Відсутність спільних дій президента і прем'єр-міністра, наростання конфлікту між ними стали причиною взаємопоборювання їхніх політичних сил на парламентських виборах 2006 р., унаслідок яких перемогу здобула Партія регіонів. За підтримки Соціалістичної і Комуністичної партій В. Янукович став прем'єр-міністром, а Партія регіонів взамін підтримала обрання соціаліста Олександра Мороза спікером парламенту. В грудні 2008 р. цю посаду повторно посів Володимир Литвин як лідер Народної партії. В. Янукович, не полишаючи надій на реванш, вступив у відкриту боротьбу з президентом В. Ющенком. Наростання політичного протистояння законодавчої та виконавчої влади, з одного боку, і президентом – з іншого, призвело до розпуску Верховної Ради і дострокових виборів 2007 р., у результаті яких електоральна карта Сходу-Заходу хоча й не змінилася, але у списку Партії регіонів з'явилися прізвища тих, хто раніше був у блоці «Наша Україна»²⁴. Цей перехід частини депутатів з опозиції до панівної більшості оприявнив не лише відсутність у багатьох із них чіткої політичної позиції, але й вияви підкупу та політичної корупції. Після виборів В. Янукович подав у відставку для того, щоб зосередитись на

²³ Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції». *Політичний менеджмент*. 2010. № 39. С. 38–55.

²⁴ Коротков Д. Зміна політичних еліт... С. 64–72.

підготовці до наступних президентських виборів. Це дало змогу Ю. Тимошенку вдруге зайняти пост глави уряду, а в 2010 р. разом із В. Януковичем балотуватися на президентських виборах. «Двічі не судимий професор» переміг на них із мінімальною перевагою голосів і став президентом із майже необмеженими повноваженнями, а його опонентка, за вироком Печерського районного суду м. Києва, опинилася у в'язниці за звинуваченням у підписанні так званих «газових угод». До Лук'янівського слідчого ізолятора було відправлено й міністра внутрішніх справ Юрія Луценка. За цими фактами крилася закулісна боротьба як вияв спотвореного розуміння демократії, кризи владних еліт, відсутності об'єднувального стрижня.

У країні почалася справжня смута, пов'язана з насадженням авторитаризму і «бульдозерного» стилю керівництва на всіх рівнях держави, перетворення силових структур в інструмент тиску і переслідувань політичних опонентів, почали формуватися загони «тітушок» для розгону протестних акцій, посилювався контроль над ЗМІ тощо. Оточення президента, назване в народі «Сім'я Януковича», репрезентувало себе «командою професіоналів» і «ною елітою». У травні 2011 р. В. Янукович своїм розпорядженням затвердив список із 500 осіб, зарахованих до кадрового резерву під назвою «Нова еліта нації». Насправді до владної команди часів Януковича лише умовно або з іронією можна застосувати концепт «еліта», оскільки вона нагадувала «квазіеліту»²⁵. Усі її складові: політико-управлінська, військова, правочинна, фінансово-промислова, аграрна, культурна, наукова, медична, освітянська тощо набули олігархічно-корупційного забарвлення, були начинені російською агентурою. Шляхом кулуарних перемовин із представниками різних політичних сил, передусім проросійських, президентові вдалося створити провладну більшість у парламенті і приступити до реалізації так званого «нового багатовекторного курсу», що передбачав: налагодження відносин із Росією, підвищення статусу російської мови, Російської православної церкви і її філії під назвою Українська православна церква (УПЦ МП), відмову від вступу України до Північноатлантичного альянсу (НАТО), згорання співпраці з Європейським Союзом (ЄС), а також підписання злочинних Харківських угод, за якими на 25 років продовжувалось перебування Чорноморського флоту РФ на території України.

Саме за таких умов із нагоди 20-річчя відновлення державної незалежності України з ініціативи кардинала Української Греко-Католицької Церкви Любомира Гузара народилася група «Першого грудня», яку підтримали інші моральні авторитети: В'ячеслав Брюховецький, Богдан Гаврилишин, Іван Дзюба, Мирослав Попович, Євген Сверстюк, Вадим Скуратівський, Ігор Юхновський та ін. У прийнятій ними Декларації та Хартії Вільної Людини були закладені базові принципи консолідації українського народу і стратегічні орієнтири розвитку країни. Однак їхній голос далеко не завжди чула влада, не прислухалися до нього й еліти та громадянське суспільство, хоча сама ініціатива продовжувала жити і час від часу нагадувала про себе.

²⁵ Жданов І., Якименко Ю. Україна в XXI столітті; виклики для політичної еліти. *Національна безпека і оборона*. 2003. № 9. С. 3–4; Михальченко М. Еліта в Україні: їжте, куме, що зварили. *Віче*. 2003. № 1. С. 9; Шульга М., Потехін О. Еліти в суспільстві... С. 14.

Відкатом назад від гасел Помаранчевої революції і курсу президента В. Ющенка стали роз'єднаність національно-демократичних сил, їхніх еліт та керманичів, новий виток взаємопоборювання, згортання демократії, поступове зросійщення, механічне копіювання російської моделі «керованої демократії», деукраїнізація суспільства, звуження сфери вживання української мови, поширення російської мови в діловодстві та в спілкуванні, паломництво російських «зірок», дискредитація українського національно-визвольного руху та його лідерів. Шляхом судових рішень було скасовано статус Героїв України Степанові Бандері та Романові Шухевичу, Голодомор став трактуватися не як геноцид українського народу, а як трагедія. Все це не могло не викликати незадоволення суспільства, а відтак рішучий громадянський протест, передусім його національно-демократичної частини, національної еліти проти надмірної концентрації влади в руках Януковича і його «сім'ї» та взятого ними курсу на втягування до Митного та Євразійського союзів, будівництво «російської України», повернення до колоніального статусу. На найвищих посадах в ешелонах влади, спецслужб і збройних сил, «Укроборонпрому», Торгово-промислової палати опинилася російська агентура, яка проводила розвідувально-підривну діяльність, працювала на послаблення і нищення України як держави. А ще були «диктаторські закони», проголосовані Верховною Радою «вручну» під головуванням Володимира Рибака, які жорстко обмежували права громадян і перетворювали країну в поліцейську державу. Виникла реальна загроза втрати державності, суверенітету і територіальної цілісності України, що й активізувало революційний Майдан. Безпосереднім приводом всенародного політичного і соціального вибуху, апогею Революції гідності, стало рішення уряду М. Азарова відмовитися від підписання Угоди про асоціацію України з Євросоюзом. Не вдаючись до розгляду самої революції, насильства і жорстокої розправи беркутівців над її учасниками, розстрілу «Небесної сотні», зазначимо, що ціною людських жертв вона привела до повалення режиму Януковича, краху зрадницьких устремлінь його команди, що позиціонувала себе «новою елітою». На ній лежить відповідальність за політичну нестабільність, поглиблення кризи, зрадницьку позицію влади, людські втрати, зрештою, і за початок гібридної окупації частини території України.

Революція гідності і Євромайдан, оголосивши Україну на межі 2013–2014 рр. територією європейського вибору, свободи, демократії і гідності, дали потужний імпульс новому, *третьому етапу оновлення еліт та ідентичностей* на національно-демократичних і морально-етичних цінностях українського народу, започаткували глибинні суспільно-політичні й соціокультурні зрушення в усіх сферах життя з орієнтацією на європейський вибір. Цей етап, що охоплює період від Майдану до сьогодні, має декілька рубіжних віх, які справили помітний вплив на ідентифікаційний процес і формування еліт. Йдеться про дострокові вибори до Верховної Ради 2014 р. та 2019 р.; обрання Президентом України Петра Порошенка (2014) і Володимира Зеленського (2019); окупаційно-гібридну війну РФ проти України (2014–2022), а також початок широкомасштабної агресивно-геноцидної війни з 24 лютого 2022 р.

Потужним ідентифікатором суспільства на цьому шляху стала *Гідність* як осереддя Майдану, нематеріальна цінність, ідея якої охопила простір усіх регіонів

країни, об'єднавши в одне ціле представників різних поколінь українства, національних меншин, студентів, педагогів, науковців, підприємців, бізнесменів, журналістів, творчу інтелігенцію, пенсіонерів, лідерів громадських об'єднань, релігійних конфесій, посланців зарубіжних країн навколо збереження України, утвердження її як самодостатньої європейської держави. Пріоритетними орієнтирами ідентифікації еліт і соціокультурних спільнот, загалом, стали: **членство в Європейському Союзі, вступ до НАТО та війна за українську ідентичність, за збереження незалежності України**. Повертаючись до ролі еліт у реалізації згаданих цінностей Революції гідності, не можна оминати ворожу контрреволюційну протидію ідентифікаційному процесу, яку чинили проросійські сили й олігархічно-кримінальні групи, видаючи себе за еліту. Їхні злочинні дії не були належно розслідувані і покарані, внаслідок чого вони продовжували діяти на користь Росії, сприяли вторгненню її військ спочатку в Автономну Республіку Крим, а відтак у Донецьку та Луганську області. Саме ці сили за кремлівським сценарієм і під прикриттям російських спецслужб інспірували так звані референдуми і проголошення «народних республік». У відповідь на окупацію Криму і частини Донбасу, на розгортання окупаційно-гібридної війни Верховна Рада України визнала Російську Федерацію державою-агресором.

Складність ідентифікаційних процесів зумовлювалась тим, що за два десятиріччя незалежності України владі, громадським об'єднанням, еліті етнічних спільнот так і не вдалося сконсолідувати суспільство навколо національно-державницької ідеї і сформуванню **громадянсько-цивілізаційний тип україноцентричної ідентичності**. Власне такий стан загрожував самостійності і суверенітету держави, єдності українського суспільства, негативно впливав на реформування головних сфер життєдіяльності людей: культурної, соціальної, економічної, правової і політичної. Він був на руку РФ, політикум якої, особисто Путін і його оточення не полишали намірів утримати Україну у сфері свого впливу, робили все для того, щоб зашкодити її інтеграції в євроатлантичні структури, а значить і збереженню цілісності та незалежності. Саме з цією метою була розв'язана окупаційно-гібридна війна на Сході України, штучно створювався і підігрівався конфлікт мов і культур²⁶.

Новообраний президент України Петро Порошенко як досвідчений політик, дипломат і підприємець, учасник Євромайдану, Революції гідності і лідер політичної партії «Європейська солідарність» намагався передусім зупинити активну збройну агресію на Сході України, заручитися зовнішньополітичною підтримкою з боку західних держав, запровадити безвізовий режим із країнами ЄС, ініціював реформи в сфері державного управління, оборони країни, розвитку освіти й медицини. Все це знаходило підтримку з боку національно-демократичних сил суспільства, їхніх еліт. Із квітня 2014 р. почалася Антитерористична операція (АТО), яка мала за мету протидіяти незаконним російським та проросійським збройним формуванням на Сході України, однак наприкінці серпня РФ ввела регулярні війська на територію Донецької і Луганської областей, що змусило Україну погодитися на підписання Мінських угод. За доброї волі РФ і під-

²⁶ Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ: Кліо, 2020. 176 с.

тримки України з боку західних держав, зокрема країн-підписантів Будапештського меморандуму, ці угоди давали можливість припинити конфлікт і вивести російські війська з окупованих територій. Однак, як засвідчили наступні події, у Путіна були інші плани, спрямовані на заморожування конфлікту і підготовку повномасштабної війни з метою знищення Української держави загалом. За таких обставин Верховна Рада у січні 2018 р. ухвалила закон «Про деокупацію Донбасу», який фіксував, що РФ є державою-агресором та окупантом. На зміну АТО розпочиналася Операція об'єднаних сил, націлена на звільнення окупованих територій, однак воєнного стану в державі не було оголошено.

Наше звернення до цих хрестоматійно відомих подій зумовлене тим, що саме вони відігравали вирішальний вплив на формування етнонаціональної і громадянської ідентичностей, на зміни в світогляді і ціннісних орієнтирах політико-управлінської, військової, інтелектуальної, культурної та інших еліт. Цьому сприяли суттєві корективи у внутрішній політиці країни, реалізація низки заходів на подолання корупції, створення Антикорупційного бюро, Національного агентства з питань запобігання корупції, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Державного бюро розслідувань та Антикорупційного суду. З погляду на продовження курсу на декомунізацію, деколонізацію та деолігархізацію суспільства, боротьбу з рейдерством, ключове значення мало ухвалення законів «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їх символіки» і «Про люстрацію», про електронні декларації на майно та доходи тощо. На підставі останнього було звільнено з посад понад 900 чиновників центральних і місцевих органів влади, причетних до співпраці з олігархічно-корупційними режимами Кучми та Януковича, помітно втратили свої позиції і деякі олігархи тих часів.

Окремо варто акцентувати увагу на початку реформування Збройних сил України (ЗСУ), що позитивно позначилося на якості військової еліти. Йдеться передусім про внесення змін у Воєнну доктрину, про збереження національних військових традицій і поступовий перехід армії на контрактну систему та стандарти НАТО, про вертикальну інтеграцію батальйонів територіальної оборони до структур ЗСУ. Військова еліта стала визначатися як спільнота найкращих фахівців у галузі військової науки, освіти, сучасних систем управління збройним захистом держави, засвоєння досвіду сучасних військових конфліктів²⁷.

У середовищі еліт утверджувалося розуміння, що подальше формування етнонаціональної, громадянської та цивілізаційної ідентичностей українства можливе лише за умов створення єдиного культурно-освітнього простору, зміцнення державного статусу української мови, тотальної дерусифікації суспільства, передусім системи освіти. У вересні 2017 р. було схвалено Закон «Про освіту», яким започатковувалась освітня реформа, перехід на 12-річну середню освіту, мовою навчання визнавалась українська. Указом президента (2018) передбачалось розроблення цільової програми на 2018–2028 рр. щодо всебічного розвитку й

²⁷ Цюрупа М. В., Ясинська В. С. Основи загальної та воєнної політології: підручник / за ред. В. М. Телилима. Київ: Кондор, 2013. 510 с.

функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя, збереження цілісності національної культури. Відповідно, запроваджувались мовні квоти на радіо і телебаченні.

У руслі оновлення релігійних ідентичностей та їхніх еліт, подолання міжконфесійних конфліктів і формування єдиної Помісної Церкви та її унезалежнення від Московського патріархату важливе значення мало надання Вселенським патріархом Томосу на автокефалію Православній Церкві України. Забігаючи наперед, зазначимо, що цей крок виявився надзвичайно важливим, але половинчастим, оскільки не була припинена діяльність Російської Православної Церкви в Україні, її філії – Української Православної Церкви Московського патріархату, керівництво якої підтримувало сепаратистський рух на Сході та Півдні України, поширювало пропаганду «руського міра». Про неукраїнську позицію її очільника митрополита Онуфрія можна судити хоча б з того, що на вшануванні 9 травня 2015 р. пам'яті Героїв Небесної сотні, а також тих патріотів України, які загинули на Донбасі, він не встав, а в серпні 2022 р. благословив російських солдатів-військовополонених. Із початком повномасштабної війни УПЦ МП не тільки не засудила агресії, але й звинуватила у війні українську владу. Як встановили правоохоронці, на території Успенської Києво-Печерської лаври було виявлено чимало антиукраїнської літератури підривного напрямку, а її колишній намісник Павел (Лебідь) у своїх публічних виступах ображав релігійні почуття українців, принижував гідність і погляди вірян інших конфесій, намагався сформулювати ворожі настрої до них, неодноразово робив заяви, виправдовуючи дії Росії. Все це привело до того, що в березні 2023 р. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» розірвав договір про безоплатне користування УПЦ МП приміщеннями монастиря. Схоже рішення прийняте і щодо Почаївської лаври. Власне всі спроби використати Церкву як інструмент війни проти України спричинили досить виразний конфлікт ідентичностей у церковно-конфесійній матриці православ'я, що створює соціальну і духовну напругу в суспільстві, дестабілізує його²⁸. Як зазначив митрополит Епіфаній, осуджуючи «руський мір», не варто зневажати святість Лаври як нашої духовної святині, необхідно очистити її від російської облуди, не допустити розпалювання релігійного протистояння, а досягти порозуміння та забезпечити церковну єдність українців.

Попри певну зовнішню привабливість політичного курсу П. Порошенка, його вкрай негативно і вороже сприймали проросійські сили, деякі впливові олігархічні групи, а його власне збагачення, корупція в найближчому оточенні викликали незадоволення і розчарування в суспільстві, яке на тлі тривалої війни опинилося в стані бідності і незахищеності. Як наслідок, у другому турі президентських виборів 2019 р. він уступив перемогу Володимирі Зеленському, висунутому партією «Слуга народу», з непередбачуваним розривом – майже 50 % голосів. Ще в ході передвиборної кампанії В. Зеленський позиціонував себе як висуванець із народу й альтернативний кандидат щодо представників старої політичної системи, говорив про закінчення війни на Донбасі шляхом «перестати

²⁸ Киридон А. М. Маркери православного середовища України: релігійно-конфесійна ідентичність (1990–2021). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. 2021. Вип. 31. С. 201–213.

стріляти», прагнув «подивитися в очі Путіну», обіцяв «кінець епохи бідності». На думку багатьох експертів, чимало виборців, особливо серед молоді, голосували не стільки за В. Зеленського, скільки проти П. Порошенка, вважаючи, що він не виконав своєї місії. На цих виборах позначився вплив постмодерну: у них вперше брали участь представники нового покоління українців, які народилися і сформувалися в умовах незалежності України, покоління комп'ютерів, смартфонів, виховане в душі масової культури, захоплене розвагами «Кварталу-95», «Ліги сміху», ток-шоу коміків, привабливим кіногероєм В. Голобородьком зі серіалу «Слуга народу», яку зіграв ровесник більшості активних виборців, популярний пародист і актор Володимир Зеленський. Його прихід у політику суспільство сприймало як відповідь на втому від старої політичної еліти і запит на зміни. Частина виборців керувалася не здоровим глуздом, а демонструвала своєрідний азарт гри, захоплена емоціями і закликом «Ми їх зробимо!», «Весна прийде будемо саджати», опинилася заручником нових передвиборчих технологій. Галопом зареєстрована в 2017 р. на хвилі загострення конфлікту олігарха І. Коломойського з чинною владою і підтримувана ним, партія «Слуга народу» привела до Верховної Ради 254 депутатів, сформувавши однопартійну парламентську більшість. Звичайно, вибори стали поразкою для еліт старого панівного класу, засвідчили серйозні суперечності на рівні основних ідентичностей, зокрема громадянської і політичної.

Високий рівень довіри суспільства і його завищені очікування поставили перед новообраним президентом складне завдання – об'єднати його, «зшити» регіони, сконсолідувати націю, забезпечити деокупацію анексованих Росією територій. Однак вже перші місяці діяльності В. Зеленського і його владної групи підтримки засвідчили, що він, як і попередники, ігнорував принцип наступності, керувався хибним уявленням, ніби все до нього було «не так», навіть «Адміністрація президента» одразу стала «Офісом». Звалюючи провину за негаразди на попереднє керівництво, критикуючи практику кумівства в кадровій політиці, роблячи зачистку в органах державного управління, силових структурах у центрі і на місцях, він наспіх зібрав команду з людей без належного політичного досвіду, знань і менеджерського хисту. Значну частину в команді посіли колеги президента з «95-го кварталу», друзі дитинства, однокласники, представники впливових олігархів і навіть російської агентури. Якщо заходи президента щодо судової реформи, деолігархізації країни, блокування проросійських телеканалів знаходили підтримку в суспільстві, то звинувачення свого попередника у державній зраді, відкриття проти нього численних судових справ, як і так зване «велике будівництво» в умовах війни викликали подив і критику. З великим запізненням, за 20 днів до повномасштабного воєнного вторгнення, президент все ж підписав указ про збільшення чисельності ЗСУ на 100 тис. осіб.

Про ефективність діяльності політичного класу, сформованого навколо нового президента, новообраної Верховної Ради, більшість у якій становили депутати від «Слуг народу», а також уряду, громадських об'єднань щодо консолідації розколеного виборами суспільства, політичного протистояння його еліт, можна судити з того, наскільки воно виявилось підготовленим до повномасштабної

війни РФ проти України, особливо в перші дні, і як перебудовувалось життя країни на воєнний лад. Значна частина суспільства, його передової верстви і сам президент досить скептично ставились до попереджень західних партнерів про можливість нового російського вторгнення, хоча війна тривала вже 8 років. І все ж із початком активних воєнних дій Україна, президент, законодавча і виконавча влада, збройні сили, політичний клас загалом дуже швидко почали змінюватись, стали стиратись ідеологічні відмінності між Сходом і Заходом, між молодим і старшим поколінням. У перший день російського вторгнення відбулася особиста зустріч В. Зеленського і П. Порошенка під знаком «мирного пакту» і рукоштовання. Останній долучився до волонтерської діяльності, матеріально-технічної допомоги армії та лобювання інтересів України через свої закордонні зв'язки, а В. Зеленський приєднався до гасел свого опонента: «Армія. Мова. Віра» і «Геть від Москви!». За рівнем довіри українців лідирують збройні сили і президент, який став найвпливовішою людиною 2022 р. за версією журналу «Time». Він особисто керує діяльністю Ради національної безпеки й оборони, Ставкою Верховного Головнокомандувача ЗСУ, відвідує позиції українських військ на фронтах, повсякденно контактує із суспільством і західними партнерами, вселяє віру в Перемогу. Водночас, на думку експертів та зарубіжних оглядачів, наявні деякі авторитарні тенденції в діяльності президента і політико-управлінської еліти, в кадровій політиці, в боязні конкурентів, що негативно відобразилося на непослідовності реформ.

Війна висвітила чимало недоліків у життєдіяльності країни, зокрема брак *у владі професійних управлінців й еліти з державним мисленням*, людей, у яких є чітке бачення завершення війни та повоєнного розвитку країни. Вона не повинна зупинити процес модернізації політичної системи, етнонаціональних відносин, формування громадянської і цивілізаційної ідентичностей, розвиток національної культури, науки і освіти²⁹. І, нарешті, в умовах війни помітно зростає роль військової еліти, яка дедалі активніше впливає не тільки на хід воєнних дій, але й на політичну і морально-психологічну ситуацію в країні, виступає стрижнем консолідації навколо себе інших еліт і суспільства загалом³⁰.

Підсумовуючи розгляд означеної проблеми стосовно ролі еліт в ідентифікаційному процесі незалежної України, запобігання соціокультурних та інших конфліктів, можна стверджувати:

По-перше, за минулі три десятиріччя сталися глибинні зміни у складі та світоглядних орієнтирах еліт України, сформувалися етнонаціональна, громадянська та інші ідентичності, що стало чи не найголовнішим чинником консолідації українського суспільства в умовах віроломної окупаційно-геноцидної війни РФ, спрямованої на знищення національної державності й українства загалом. В ідентифікаційному процесі цих років простежується три етапи: трансформаційно-перехідний, реформаційний та інтеграційний, який з початком повномасштабної війни набув військово-деокупаційного спрямування. На кож-

²⁹ Українське суспільство в умовах війни / за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ: ІС НАН України, 2022. 410 с.

³⁰ Цюрупа М. В. Військова еліта України: її місце і роль у структурі правлячого класу. *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2010. Вип. 1. С. 82–100.

ному з них були свої пріоритети, виникали кризові явища і суперечності, які часом загострювались до рівня воєн ідентичностей. Формування національної еліти значною мірою відбувалося під впливом зовнішніх чинників, насамперед російської пропаганди. Не без втручання Москви у виборчі кампанії України на президентських посадах опинилися не лише Л. Кучма і В. Янукович, але й В. Зеленський³¹. Очевидно, тому вони й не згортали російської присутності в інформаційно-культурному просторі України, керувалися шкідливим принципом «какая разніца». Київська влада ігнорувала численні звернення українських патріотів із вимогою заборонити ті російськомовні засоби масової інформації, що поширювали мову ворожості та ненависті щодо української мови, культури й ідентичності³². Тільки повномасштабна війна змусила В. Зеленського звести до мінімуму російський сегмент в інформаційній та культурно-освітній сфері.

І все ж провідною тенденцією став рух еліт національно-демократичної орієнтації за збереження і захист національної державності, єдності українського народу, цілісності його території. Війна виявилася каталізатором якісних змін у складі еліт, їхнього очищення від колаборантів і зрадників, засвітила нові виклики передусім для політичної, військової та інтелектуальної еліт зосередитись на прискоренні Перемоги й обдумуванні повоєнної стратегії, пов'язаної з відбудовою країни, зміцненням її безпеки. Дуже важливо утверджувати в суспільній свідомості розуміння, що еліти не привілейований прошарок суспільства, а його провідники, які несуть відповідальність за долю країни.

По-друге, попри незаперечний внесок найбільш свідомого національно-демократичного сегмента еліт України у відновлення її державної незалежності, розгортання трансформаційних, демократизаційних та інтеграційних процесів, еліти виявились недостатньо згуртованими для належного протистояння антиукраїнським силам, агентам російського впливу, олігархічним групам, яким вдалося взяти верх і звести нанівець здобутки Помаранчевої революції, відійти від цінностей Революції гідності, загальмувати реформи та інтеграцію України в євроатлантичні структури. Дорогою виявилася плата за допущені помилки, прорахунки і бездіяльність державно-управлінських еліт, а Гідність ще не стала пріоритетом морально-політичного й духовного обличчя наших еліт, хоча війна змінила усіх. Як справедливо зазначили учасники Ініціативної групи «Першого грудня» Оля Гнатюк, Володимир Єрмоленко, Йосиф Зісельс, Ігор Козловський, Мирослав Маринович, Ігор Юхновський, Ярослав Яцків у своєму зверненні 21 лютого 2023 р.: ті, хто соромився згадувати своє українське походження, сьогодні ним пишаються.

По-третє, наукове осмислення ролі еліт в ідентифікаційних процесах України, у запобіганні кризам і «війнам» ідентичних спільнот залишається серед важливих та актуальних проблем як суспільно-політичної і соціокультурної практики, так і усіх галузей українознавства. У практичній площині дуже важливо розробити науково обґрунтовану державну програму формування політико-управлінської, воєнної, інтелектуальної, культурної та інших еліт

³¹ Масенко Л. Війни ідентичностей. Україна опинилася перед новими викликами. URL: <http://https://www.radiosvoboda.org/a/30364963.html>

³² Там само.

загальнонаціонального характеру, об'єднаних навколо традиційних цінностей українського народу і моральних авторитетів нації. У цьому зв'язку заслуговує уваги досвід діяльності Інституту лідерства Українського католицького університету, аналогічних шкіл інших закладів вищої освіти, спрямованої на формування національних лідерів. Велика роль тут належить класичним національним університетам, передусім Київському національному університету імені Тараса Шевченка, в структурі якого функціонують Навчально-наукові інститути публічного управління та державної служби, права, журналістики, міжнародних відносин, високих технологій, Інституту управління державної охорони України, Військового інституту та ін.

У науковій площині потребують подальшого дослідження: динаміка суспільних змін, викликаних затяжною війною, окупацією частини території, загостренням низки внутрішніх труднощів; наслідки людських втрат на фронтах і в зоні окупації; збільшення чисельності переміщених осіб, активізація еміграційних процесів; масштабні руйнування промислових і сільськогосподарських підприємств, об'єктів критичної і соціальної інфраструктури, закладів освіти і культури. Суспільствознавці, не очікуючи завершення війни, покликані зосередитись на науковому супроводі реалізації ідеї громадянської нації, яка дає змогу досягти консолідації суспільства зі збереженням національної самобутності етнічних спільнот. Така практика допомагає якщо не запобігти міжетнічним і міжконфесійним конфліктам, то залишатися над ними, виконувати роль третейського судді.

Так, аналіз взаємозумовленості формування еліт, етнонаціональної, громадянської та цивілізаційної ідентичностей у контексті сучасних інформаційних, інтеграційних та глобалізаційних процесів, ескалації війни РФ проти України засвідчує, що відсутність або невизначеність лідерської ролі еліт, їхня надмірна політизація призводить до взаємопоборювання і стає причиною ідентифікаційних криз, конфліктів і «воєн». Подолання цих та інших недоліків, підвищення ролі держави і громадянського суспільства в ідентифікаційному процесі сприятиме формуванню нової якості еліт та ідентичностей, їхньому порозумінню між собою заради консолідації українського суспільства, здобуття Перемоги над внутрішнім і зовнішнім ворогом. Хай як складеться подальший перебіг війни, Україна неминуче збережеться як держава, поверне свій суверенітет на всій території, але вже на сьогодні зрозумілою є цивілізаційна несумісність українців і росіян, які не були і не будуть «братами». Утім, присутність Росії на наших кордонах залишається, а це означає, що нам, а ще більше нашим нащадкам, доведеться вибудувати добре захищений «берлінський мур» із такою сусідкою, відмежуватися від так званої «великої російської культури», яка толерує злочини, насилля, жорстокість, ненависть, аморальність і бездуховність.

Ярослав Калакура, Олег Калакура